

Erdősi Péter – Sonkoly Gábor

A kultúra melankóliája

A kulturális örökség fogalmának megjelenése

Az 1970-es évek óta a kulturális örökség-fogalom látványos elterjedésének lehetünk tanúi mind a politikai, mind a tudományos diskurzusokban. A fogalom először az angol és a francia nyelvben nyerte el mai jelentését, és ezekből a világnyelvekből sugárzott szét nem csak Nyugaton, hanem a világörökség fogalmának kialakulásával, illetve a globalizációval, az egész világon.

Univerzális fogalom lévén, jogosnak tűnik, hogy pillanatnyi népszerűségét a világháló segítségével mérjük le, illetve ezen elterjedtség változásait ott kövessük nyomon.¹ Az örökség (*heritage, patrimoine*), kulturális örökség (*cultural heritage, patrimoine culturel*), nemzeti örökség (*national heritage, patrimoine national*), illetve történelem (*history, histoire*) és nemzeti történelem (*national history, histoire nationale*) szavakra rákérdezve először az örökség fogalom igen széles körű elterjedtsége figyelhető meg mind a három vizsgált nyelv esetében.² Megfigyelhető, hogy a kifejezés angol és magyar formájának előfordulása ugyanabban az ütemben szaporodott a két felvétel között eltelt 20 hónapban majdnem négyszeresére, míg a francia kifejezés jóval szerényebb mértékben, csak 2,5-szeresével lett gyakoribb.

Az örökség kifejezésen belül a kulturális, illetve a nemzeti örökség kifejezések eltérő arányban jelennek meg a három vizsgált nyelvnél. 2004 februárjában a „kulturális örökség” aránya az angol esetében a legmagasabb (kb. 31%), míg a „nemzeti örökség” a magyarnál a legszámottevőbb (kb. 34%). Húsz hónappal később a kulturális örökség megnevezés a magyarnál éri el a legmagasabb arányt (40,8%), ami több mint kétszerese a francia *patrimoine culturel* megnevezés mutatójának, a nemzeti örökség kifejezés pedig az angol esetében – szédületes növekedéssel – a leggyakoribb, az összes *heritage*-es oldal több, mint fele. A magyar nyelv igen gyorsan magáévá tette ezt a fogalmat, amit fényesen bizonyít például, hogy a kulturális örökség megnevezés 2004 februárjában 2,4-szer több oldalon fordul elő, mint a német *Kulturerbe*³ kifejezés, és ez az arány 2005 júniusára 2,9-szeresre változik, pedig a „*Kulturerbe*” kifejezés előfordulása a vizsgált időszakban mind angol, mind francia megfelelőjénél jóval gyorsabb ütemben nő.

Még szembetűnőbb e fogalom népszerűsége, ha eredményeinket a „történelem” kifejezés megjelenési számával vetjük össze. Míg 2004-ben angolul több mint nyolcszoros, franciául pedig mintegy ötszörös a történelem kifejezés gyakorisága az örökséghez képest, addig magyarul – 8%-kal – több oldalon fordul elő az örökség, mint a történelem szó. 2005 júniusára ez a különbség még élesebben mutatkozik meg a két

¹ Az alábbi adatok a Google keresőprogramon 2004. február 11-én és 2005. június 19-én végzett felmérés eredményein alapulnak.

² A *heritage* kifejezés 2004-ben 14 400 000, 2005-ben pedig 55 200 000 oldalon, a *patrimoine* 1 990 000, illetve 4 900 000 oldalon, az örökség pedig 277 000, illetve 1 060 000 oldalon jelent meg.

³ A német *Erbe* (örökség) kifejezés több más nyelvekben szereplő betűszónak is megfelel, így a gyakorisági eredménye nem mérvadó.

nyugati nyelv és a magyar között: ekkor a *history* csaknem tízszer, az *histoire* már csak alig háromszor gyakoribb, mint korábban, míg a történelem már több mint 20%-kal ritkább, mint az örökség!

Még szemléletesebb ez az arány, ha a nemzeti örökség és a nemzeti történelem kifejezéseket hasonlítjuk össze. Míg franciául csaknem négyszer, angolul pedig mintegy kétszer olyan gyakori mára a nemzeti történelem kifejezés előfordulása az internetes oldalakon, addig magyarul a nemzeti örökség kifejezés mintegy egyharmadával többször fordul elő 2004 februárjában, mint a nemzeti történelem. 2005-re a három nyelv esetében eltérő tendenciát figyelhetünk meg. Az angol esetében a kétszeres különbség hétszeresre nő a *national history* versus *national heritage* összehasonlításban. Hasonló tendencia figyelhető meg a magyar esetében is, bár igen eltérő kiindulással: a *nemzeti történelem* már nem harmadával, hanem csak mintegy negyedével fordul elő ritkábban, mint a *nemzeti örökség*.

E röpké internetes vizsgálat eredményeiből messzemenő következtetéseket nem szeretnénk levonni, hiszen sokkal részletesebb kutatásnak kellene eldőntenie, hogy a kapott adatok mennyire reprezentatívak.⁴ Első olvasatra mégis elmondhatjuk, hogy a kulturális örökség hazánkban is meghatározó fogalommá, szervező elvvé vált, mely nem csak a hagyományos történelemfogalom bizonyos elemeit építi magába, hanem a nemzeti összetartozás, ahogy azt a státustörvény legutóbbi, 2003-as módosítása is bizonyítja.

A FOGALOM RÖVID TÖRTÉNETE

A kulturális örökség fogalma fokozatosan alakult ki. Majd minden nyelvben a jogi értelmű, a magyar örökség szónak megfelelő kifejezés nyert jóval szélesebb, az előző generációktól átvételre érdemesített tárgyi és szellemi javak egészét magában foglaló értelmet. A témával foglalkozó szakirodalom eltérő időpontokhoz köti e fogalom geneziséét (BABELON–CHASTEL 1980, 49; 5–32). Alois Riegl, az Osztrák–Magyar Monarchia normaadó műemléki szakembere szerint az antikvitás és a középkor csupán „intencionális” műemléket tartott számon, és csak a reneszánszszal született meg a „történeti” műemlék (MAROSI 1996). A nemzeti örökség (*patrimoine national*) kifejezést Édouard Pommier alkotta meg 1790 őszén, ekkor ugyanis új kategóriát kellett találni a klérustól lefoglalt „könyveknek, kéziratoknak, medáloknak, gépeknek, festményeknek, metseteknek és egyéb ilyen jellegű tárgyaknak” (POULOT 1997, 87). Az örökség nemzeti méretű értelmezését tehát a francia forradalom szüli meg, de még a nemzetépítésben gyakran példának tekintett Franciaországban is csak az 1860-as években indul meg a történeti emlékek szisztematikus felmérése és osztályozása.

A XX. század hatvanas éveiiig a történeti műemlék a meghatározó: az örökség gyűjtése és osztályozása számára a régiség, a kor a döntő szempont. Az örökség értelmének kitágulása a hatvanas évek végén figyelhető meg a nemzeti és európai törvénykezésben, ekkor jelenik meg először az építészeti örökség fogalma, majd a hetvenes

⁴ A kulturális örökség fogalmának gyors terjedése nem csak az interneten kapott adatokat módosíthatja igen nagy ütemben, hanem saját észrevételeinket is befolyásolhatja. Bár ebben a tanulmányunkban részben korábbi, 2000 óta közreadott munkáinkra támaszkodunk, ennek oka az, hogy a kulturális örökség terepének folyamatos változását próbáljuk nyomon követni egy hosszabb megfigyelés során, saját megállapításainkat is tesztelve: mi marad belőlük az idő múlásával is érvényes, és mi az, amit a változások fényében már másképp látunk.

évek végére jutunk el a kulturális örökséghez, mely a kollektív emlékezet fogalmával párosul. A folyamat közvetlen előzménye és kiindulópontja tehát a műemlékvédelem, de a művészettörténeti, történelmi szempontból jelentős emlékek védelmétől kiindulva egyre bővíti a megőrzésre érdemes objektumok körét. Előzményei közt tarthatjuk számon a természetvédelmet is; részben innen érkezik az a gondolat, hogy a még meglévő, de az ipari-fogyasztói társadalom hatására eltűnő javak, mintegy utolsó pillanatban, megmentendők a pusztulástól. Egyik tipikus megnyilvánulási formája – kultúra és természet találkozásánál – az ökomúzeum, ami a népi kultúra életformáját, technikáit mutatja be az attól már eltávolodott látogatóknak.

Nagy-Britanniában 1979-ben hozzák létre a *National Heritage Fund*-ot. Franciaországban ugyanebben az évben kodifikálják első alkalommal az örökség fogalmát a levéltári törvény kapcsán. 1980-ban pedig meghirdetik az örökség évét, amit kihasználva százával nyílnak országszerte kis múzeumok – valójában többségében helyi kávézók és éttermek –, amelyek híven mutatják az örökségfogalomnak a társadalom egésze részéről megnyilvánuló, szédületesen gyors befogadását.

Az Európa Tanács az 1985-ös granadai kongresszusán határozza meg először a fogalmat. Határozatai között egyébként 1949-ben találkozunk először ezzel a kifejezéssel, amikor is az intézmény egyik alapvető céljaként nevezik meg a „közös (európai) örökség” ápolását. 1994-ben az Európai Helyi és Regionális Tevékenységek Kongresszusa megfogalmazza a helyi és regionális kulturális örökség meghatározásának és védelmének alapelveit.

Az UNESCO Általános Konferenciája 1972-ben döntött a kulturális és természeti világörökség körébe tartozó helyszínek meghatározásáról és védelméről. A világörökség nemzeti szinten folyó megőrzésének kiegészítésére ekkor határozták el, hogy létrehozzák a Világörökség Alapot, illetve – az 1976-tól működő – Kulturális és Természeti Világörökség Védelmének Kormányközi Bizottságát. Az első védett helyszíneket 1978-ban jelölték ki, a Bizottság pedig feladatuk kapta eldönteni, hogy a tagországok által javasolt kulturális és természeti örökségek közül melyek bírnak egyetemes jelentőséggel. Szintén a testület hatáskörébe tartozik a védelemre méltó helyszínek bejegyzése, védelmük felügyelete, a veszélyeztetett helyek meghatározása, továbbá, hogy a Világörökség Alap anyagi forrásainak felhasználását irányítsa. A Bizottság tagjai UNESCO-tagállamok, melyeket a „világ különböző kultúrái és régiói egyenlő képviselőinek” elvén választanak meghatározott időre.

A második világháborút követő szerény kezdetek után a kulturális örökség intézményesülési folyamata tehát az 1970-es évek legvégén felgyorsul, és a hagyományos kulturális intézmények (múzeumok, képtárak, levéltárak, könyvtárak stb.) egyre nagyobb részére terjeszkedik ki, és fokozatosan akár a kulturális élet egészét is magába foglalja.

Mozgalomnak tűnik, ipara van, és elhomályosítja saját terminológiai határait. Az anyagi javaktól a szellemi értékek felé tart: már-már az is elképzelhető, hogy a teljes kultúrtörténeti hagyomány az örökség fogalmának hatáskörébe terelődjék. Eleve problematikus, hogy az örökség miért jelent többet vagy mást, mint a kultúrtörténet s annak hagyományos elsajátítási módjai. Voltaképpen a meglévő kulturális hagyomány sajátos *birtokba vételét* tekinthetjük az örökségalkotás lényegének – miközben új feltárási műveletekkel is bővíti ezt a hagyományt és önmagát. Jól adja vissza ezt a francia szóhasználatban bevett *patrimonialisation* kifejezés, melyet „örökségesítésként” fordíthatunk.

A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG SIKERÉNEK OKAIRÓL

A kulturális örökség, mint fogalom, bámulatos elterjedésének számos oka közül azt az ötöt ismertetjük röviden, amely véleményünk szerint a legfontosabb.

1. Az örökség fogalmának elterjedését megelőzte, s bizonyos értelemben megelőlegezte az emlékezet szerepének felértékelődése. A két fogalomban többek között az a közös, hogy mindkettő egyre inkább behatol egy harmadik fogalom, a történelem értelmezési mezőjébe. Ez az átrendeződés fontos indikátora a régi/új közösségi identitások kialakulásának.

A második világháború, a holokauszt és a kommunizmus rémtetteinek rekonstrukciójához elengedhetetlen a szemtanúk tanúságtétele, ami az emlékezés parancsát rója a túlélőkre. A tanúságtétel, az egyéni emlékezet megnyilvánulása egyre gyakrabban cenzúrázatlanul, azaz szakvélemény nélkül válik közkinccsé. A tanúságtétel (*testimony, témoignage*), az egyéni emlékezet, tehát korábban nem látott autonómiára és érdeklődésre tett szert, szervesen beépült a történelembe.

Az egyéni és a különböző méretű és szervezettségű közösségekhez kapcsolódó emlékezet és tanúságtétel a megemlékezés folyamatát is módosította. A megemlékezés eredendően vallási jellegű volt, majd a nemzetállam-építés folyamatában laikusná, nemzetivé vált, melynek során az állam egyedül kívánta megállapítani és biztosítani a nemzeti emlékezetet. Ebben játszott döntő szerepet a nemzeti történelem. Ma már Nyugaton a megemlékezés egyre inkább az „örökség” köré szerveződik, ami a megemlékezések formáinak megsokszorozódásával és bizonyos értelemben elnemzetietlenedésével jár együtt. A nemzeti történelemként megszületett diszciplína pedig egyre kevésbé vonzó egy kulturális örökség alapon emlékező közösség számára.

2. Az „örökség” a nemzetépítés folyamatában a XX. század közepén beállt hiányt tölti ki, illetve magát a folyamatot állítja új pályára, ami akár annak felszámolásával is járhat. Az említett időpontig két nemzet tudat-felfogás létezett Nyugat-Európában, ahogy arra Krzysztof Pomian *Nemzet és örökség* című tanulmánya rámutat (KRZYSZTOF 2004, 85–95). Az első egy nemzeti „szellem” meglétét feltételezte, mely a nemzeti közösség minden tagját áthatotta és megszabta gondolkodásukat. A második felfogás egyfajta öröklődő nemzeti „karakterrel” számolt, melynek jól körülhatárolható fizikai és viselkedési jegyei vannak. A nemzeti identitás e két felfogása közötti ellentét már a XVIII. században is megfigyelhető, majd felerősödik a XIX. században, illetve a múlt század első felében, amikor több nemzetet polgárháború formájában oszt meg.

A kulturális örökség mindkét tábor szempontjából másodlagos maradt a nemzeti „szellemet” megtestesítő hagyományos intézményekhez, illetve a nemzeti „karakter” lenyomatának tekintett fajhoz képest. Az előbbi képviselői a szellemi fensőbbség megnyilvánulását, az utóbbié a többi nép alacsonyabb rendű voltának kifejezését látták benne. A második világháborút követő évtizedekben mindkét nemzeti identitás-felfogás hitelét veszítette mind a politikai, mind a tudományos diskurzusokban. Azóta a nemzet azonosságát nem a közös „szellem” vagy „karakter” jelenti, hanem a megélt múlt és a közös jövő, ami az egyén, illetve a kisebb közösség választása során jelenik meg. A kulturális örökség meghatározásának elve ugyanis nem a kifelé hirdetett azonosság, hanem a felvállalt belső különbözőség, ami indokolja e fogalom jelenkori nyugati sikerét.

Az örökség által közös nevezőre hozható a helyi és a nemzeti, a saját és a közös, az egyedi és az általános: a helyi közösség megtalálhatja a maga örökségét, az állam pedig a nemzeti léthez elidegeníthetetlennek tekintett kulturális javakat és jelképeket rendezheti el a nemzeti örökség szellemében. A nemzetállammal való azonosulás gyengülésére is megoldást kínál, hogy a nemzet az általa megörökölt hagyományt szinte kosárként kínálja fel, melyből mindenki tetszése szerint válogathat. Végül mégiscsak közösnek mondható identitás állhat össze az (újra és újra elrendezhető) mozaikdarabkákból. A „nemzet” maga is örökséggé válik, ami megint csak egyfajta társadalmi konszenzust teremthet.

Az örökségalkotás mechanizmusának több nyugati országban az a sajátossága, hogy az állam igyekszik átadni a központi kultúrafinanszírozás terhére a régióknak és helyi közösségeknek, olyan szerepeket tartva fenn magának, mint a kezdeményezés és a felügyelet, a nemzeti jelentőségű műemlékek és gyűjtemények feletti őrködés. Ebben a visszahúzódásban a nyugat-európai állam társadalmi szerepvállalásának korlátozódása észlelhető. Az örökség képződésének állami ösztönzése felfogható ugyanakkor az állam újfajta legitimációs kísérleteként oly időszakban, mikor a központi kormányzat, másrészt a képviselői demokrácia hatékonysága megkérdőjeleződik.

3. A kulturális örökség fogalom elterjedésének másik kulcsa, hogy általa bármely közösség számára lehetővé válik egyéni emlékezetéből fakadó, épp aktuális identitásának intézményesítése. Nem véletlen tehát, hogy a kulturális örökség kifejezés egyaránt megtalálható a helyi-regionális, a nemzeti, a kontinentális és a legszélesebb körű nemzetközi szinten is. E közösségek szerveződési formái azonban nagymértékben eltérnek egymástól, ami az örökség-fogalom alkalmazás- és értelmezésbeli eltéréseit magyarázza. A fogalom univerzális jelenléte azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a társadalmi szereplők ugyanazt értik „örökség” alatt a különböző szinteken. Az „örökség” körül kialakuló diskurzusok egyesítik magukban az adott szint belső hagyományát és a szintek közötti elengedhetetlen párbeszéd feszültségét.

Az „örökség” kezelése és feldolgozása a közösség nagyságától és szervezettségétől függetlenül ugyanazt az elvet követi. A kulturális örökség a közösség számára fontos jelentéssel bíró tárgy vagy tárgyakkal kifejezett immateriális dolgok készlete. Az örökség feldolgozása során az eredeti tartalom valami újjal, a birtokba vevő értelmezésével gazdagodik. Az örökség valójában nemcsak arra szolgál, hogy feltérképezze a bírt javakat, hanem arra is, hogy körülírja, meghatározza az örökhagyó/örökös önazonosságát, sokszor anélkül, hogy az ennek tudatában lenne. Végül már anélkül is lehetséges az örökség konstrukciója, hogy hátterében, aranyfedezetként valóban ott állna a közösségi emlékezet: sőt, esetenként megfigyelhető, hogy az emlékezet és a hagyomány pótlására alkotják meg az örökséget.

A birtokbavétel aktusa és gesztusa tehát az identitás formálásának jegyében történik, a kulturális örökség az identitásnál találkozik az emlékezettel. Materiális fogódzókat, egyben kötöttséget teremt az emlékezés számára – némileg hasonlatosan azokhoz a mentális előképekhez, mintákhöz, melyek az emlékezést irányítják. Továbbá, a megemlékezések emelkedett, ünnepélyes formáihoz (például az emlékművek többségéhez) képest azzal, az amúgy vitatható többlettel bír, hogy ironikus, tréfás, szórakoztató módon is reprezentálni tudja a múltat.

Eddigi vázlatunk még egy ponton kíván kiegészítést: túlzottan idealizált maradna, amennyiben a kulturális örökség nyitottságát, demokratikus jellegét hangsúlyozná csu-

pán. Közelebb áll a valósághoz, ha versenypályákat (vagy akár csatatereket) képzelünk el, amelyen különböző érdekeltségű szereplők vetélkednek egymással az örökség birtoklásáért, védelméért, kezeléséért, megjelenítéséért. Ilyen megosztottság megint csak több szinten észlelhető: akár a parlamenti pártok, a hozzájuk fűződő mentalitás vonatkozásában is. Az 1960-as évektől zajló nagy angliai örökségesítésben, avagy „megőrzési mániában”, ennek kritikusa, Raphael Samuel egy csavaros politikai fogást is észrevett: a konzervatívok a „lentiek” történetének megismerésére szolgáló, eredetileg a baloldalhoz kötődő kezdeményezéseket (pl. családtörténet, oral history, a gyár-ipar tárgyi emlékei) vették át, hogy a nemzeti múltképből őket is elhelyezve szelídítsék meg a múltbéli ellentéteket (SAMUEL 2004, 133–156).

Az UNESCO-nál a világörökségi helyszínné nyilvánítás körüli versengés, a helyszínek számának országonkénti aránytalansága okoz válságot. Az országok közti vetélkedés, ami elvileg az emberiség közös örökségének védelméért, valójában a nemzeti önérvényesítésért folyik, a materiálisan megragadható világörökség után újabban a szellemire irányul (az UNESCO ez utóbbiról szóló deklarációja nyomán). Ez azonban a fizikailag nem érinthető örökség (*intangible heritage*) tárgyasult formáit képes inkább kezelni, és a jelölés eddig ismert mechanizmusát azokra is kiterjeszti.⁵

Egy másik probléma, vagyis, hogy miként lehet megjeleníteni a történelmi okokból elhanyagolt vagy éppen elnyomott örökségeket – ami az UNESCO-t a nemzetek vetélkedésének formájában érinti –, az egyes országokban a kisebbségi csoportok, régiókban pedig a határok által megosztott népek kapcsán fogalmazódik meg. Ha definícióval foglalkozó gondolatmenetünket olyan kérdésekkel próbáljuk lezárni, amelyek az örökség kreációja során mindenütt óhatatlanul előkerülnek, a következőket sorolhatjuk fel: kié az örökség, kinek címzik, ki látja hasznát?

4. Nem szabad megfélemlíteni arról, hogy a turizmus révén az egyik legdinamikusabb gazdasági ágazat hasznosítja a kulturális örökséget. Gazdasági érdeké vált, hogy minél több látványosság, emlékezetre méltó hely kerüljön be egy adott ország turisztikai kínálatába. Az örökség meghatározását ma már erre szakosodott vállalatok végzik a helyi önkormányzatokkal közösen. A történésznek és a többi társadalomtudós-nak, bölcsésznek itt a hiteles dokumentáció elkészítésében jut szerep, melyben nem feltétlenül kell megjelennie a nemzeti jellegnek. Ahhoz a váltáshoz hasonlóan tehát, amikor a történetírást a dinasztiai és a keresztény monarchiák történetéről áttért a nép és a nemzet történetére, most a kollektív emlékezet e formájának egy újabb tágulását figyelhetjük meg: a helyi örökség története is ide kerül (LENIAUD 1992, 157).

⁵ Keszei András: A megfoghatatlan nyomában. A szellemi örökség meghatározása és a kultúra szerepének átértékelődése. In Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 255–268. Az UNESCO ezen újabb egyezménye a nemzeti szintre is hatást gyakorolhat. Szembetűnővé vált például, hogy az angol nemzeti törvényhozás és örökségkezelés hiányos az anyagi és a szellemi összehangolása terén. Turnpenny, Michael: Cultural Heritage, an Ill-defined Concept? A Call for Joined-up Policy. *International Journal of Heritage Studies*, 2004 (10) 3. 295–307.; az egyezményben továbbá az az igény is kitapintható, hogy módosítsa azt a mechanizmust, mely az anyagi dolgok megőrzésének a nyugat-európai időszaklélet által befolyásolt követelményét egyoldalúan juttatta érvényre a világörökség vonatkozásában. A nem nyugati kultúráknak az örökséghez való viszonyához l. Sonkoly Gábor: A kulturális örökség értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 2000, 4. 58–60.; Abban, hogy a szellemi világörökségről szóló egyezmény megszületett, egy másfajta korrekciót is lehet látni, mellyel az UNESCO azt a tényt nyugtáztta, hogy saját gyakorlata egyoldalúvá tette az anyagi dolgok kultuszát: a nemzetközi intézményrendszer csak lassan deklarálta azt, ami, mondjuk, egy kultúranthropológus számára mindig is kézenfekvő volt: hogy a tárgyi emlékeket nincs értelme elszakítani a hozzájuk fűződő tudástól, szellemi hagyományoktól.

Az identitás „örökség” jegyében történő alakításának lépten-nyomon emlegetett célja, hogy felvértezze a lakosságot a mai civilizáció kihívásaival szemben, oly módon, hogy megismerteti az elődök túlélési technikáival vagy alkotókedvével – ugyanakkor éppen a modern civilizáció struktúráira épít azzal, hogy piac képes iparként, politikai stratégiaaként működteti az örökséget, kihasználva a benne rejlő gazdasági (munkalehetőséget teremtő, turisztikai stb.) potenciált. Politikusok, gazdasági beruházók, az örökség „szakértői” – akik sokszor valamely érintett szaktudományból lépnek át a kultúra menedzselésének területére – működnek közre az üzenetek megfogalmazásában. Sikerük a „piacon” válogató fogyasztóktól függ: ezért igényeikhez is igazodniuk kell.

5. A kulturális örökség elterjedésének az imént felsorolt kortárs mentalitásbeli, társadalmi és gazdasági okai mellett egy olyan aspektusát is meg kell említenünk, amely a jelenséget a nyugati gondolkodás hosszú időtartamán belül is elhelyezi. Az időhöz való viszony posztmodern állapotát François Hartog, francia történész a *prezentizmussal*, azaz jelenközpontúsággal írja le (HARTOG 2003). Elmélete szerint az idő múlt–jelen–jövő hármásának érzékelése szempontjából a Nyugat története korszakokra bontható. A középkor múltorientáltságát a XVII. századtól kezdve felváltotta az egyre erősebben érvényesülő jövő felé fordulás, amit a „gyorsuló idő” metaforával írhatunk le. A XX. század közepére a jövőbe vetett hit meggyengült, a „szép új világ” nem érkezett el, sőt számos olyan – korábban nem ismert – probléma jelent meg, amely az addig fényesnek tartott jövőt vészterhessé, kiszámíthatatlanná tette, és felértékelte az – elérhetetlenül távol került – múlt maradványait még őrző jelent.

Ennek a jelenközpontúságnak az egyik legnyilvánvalóbb jele Hartog szerint a kulturális örökség szédületes sikere az elmúlt évtizedekben. Eszerint olyan mentalitás-történeti fordulóponthoz értünk, amelynek jelentősége a reneszánszsal vagy a felvilágosodással ér fel.

A fenti öt pontban összefoglaltuk a kulturális örökség mint fogalom és rendezőelv sikerének általunk legfontosabbnak tartott okait. Pomian, Samuel vagy Hartog álláspontjainak ismertetésével azt is jeleztük, hogy a téma körül számottevő nemzetközi tudományos irodalom alakult ki. Okokat hoztunk fel, de formális definíciót nem adtunk. Az örökségről azonban – éppen jelentésének bővülése, használatának változatossága miatt – nehéz egyetlen, átfogó meghatározást adni: lényegében ezt a problémát igyekeztük áthidalni azáltal, hogy értelmezését és alkalmazását különböző szinteken (helyi, nemzeti, európai és világörökség) vizsgáltuk (SONKOLY 2000, 45–66). Az Olvasóban ezek után talán felmerül a kérdés, vajon nem létezik-e olyan definíció a szakirodalomban, amely az örökség tartalmát, a maga változatosságában, egyetlen formulába képes sűríteni. Ha ilyen minimális, de céljaiban maximalista definíciót keresünk, Gregory J. Ashworth, groningeni professzor megfogalmazását idézhetjük – ezúttal egy olyan szövegéből, mely a történelmi városok „rejtett” örökségi „potenciáljával” foglalkozó krakói konferenciára készült (ASHWORTH 1996, 39–41).

Ashworth leszögezi: az örökség nem azonos sem a múlttal, sem a történelemmel, hanem a múlttól való kétszeres eltávolodás eredménye. A múltnak csupán kis töredéke válik a válogatás, értelmezés, rögzítés és megjelenítés folyamatában történelemmé – a történelem pedig vitathatatlanul a jelen szolgálatában áll, és autenticitás (mint eleve adott, nem pedig neki kölcsönzött tulajdonság) valamint pontosság (mint a megtörtént dolgokról szóló, teljes körű beszámoló) nem várható el tőle. Ehhez képest az örök-

ség az emlékezetbe idézett, feljegyzett múlt árucikké váló szándékos átalakítása: nem a fennmaradt tárgyak, az emlékek véletlenszerű gyűjteménye, és nem is lezárt forrás, amely egyszer kimerül: „saját használata teremti, ezért kimeríthetetlen. Az örökséget nem csak az örökös teremti, hanem fogyasztói is meghatározzák tartalmát.” A szándékoltság, fogyaszthatóság következtében az örökség tervezhető és tervezendő.⁶

Az „örökség-keresztshadjárat” nagyhatású elemzője, David Lowenthal, azokat az egyéni-közösségi érdekeltségeket emeli ki, amelyek az örökség megalkotását motíválják. Ő is hangsúlyozza, hogy ez a produktum eltér a történelemtől, néhány jellemző mechanizmus (a múlt aktualizálása, feljavítása, szelekciója, megtagadása, a közönség-igény kiszolgálása stb.) során, akarva-akaratlanul eltorzítja a történelmet, a helyére lép, vetélytársaként lép fel, történelemnek álcázza magát (LOWENTHAL 1998). Lowenthal és Ashworth megközelítése mégis egy lényeges ponton különbözik egymástól: Lowenthal mintha maga is hadjáratot folytatna a történelem és az örökség összekeveredése ellen, Ashworth viszont hűvösen veszi tudomásul, hogy két külön világról van szó, s hogy örökség címén nem a történelmet ismerjük meg. Ennek a hűvösségnek egyébként megvan az az előnye, hogy a tervezés, termelés, fogyasztás terminusaival, neutrális módon, formálisan tud ismertetni egy szisztémát: ennek érdekében kiragadja a tárgyat az identitást teremtő, védelmező vetélkedések forrongó közegéből – ezt a közeget viszont Lowenthal ábrázolja mesterien.

Ha az emlékezet Jan Assmann által *A kulturális emlékezet* című művében kidolgozott kategóriáit próbáljuk az örökségre vetíteni, két témát érdemes szemügyre vennünk: a tárgyasulást és a rögzítettséget. Tárgyasultsága, irányítottsága, a szakértők általi megformálása kétségkívül az assmanni „kulturális emlékezethez” sorolná az örökséget, szemben a közelmúltra vonatkozó, „eleven”, „organikus”, a kortársi emlékezetközösség számára fenntartott „kommunikatív emlékezet” kategóriájával. Ám ez a besorolás nem lenne teljesen kielégítő, hiszen például Lowenthalnál számos esetet látunk arra, hogy közelmúltból is alkotható örökség, amiben a kortársak, az idők tanúi is szerepet kapnak. (Lowenthal az egyéni élettörténetre való visszaemlékezés és az örökségalkotás párhuzamait is vizsgálja.) Másrészt az örökség a „kulturális emlékezetbe” sem illik bele tökéletesen, hiszen az örökség tárgyasultsága nem szükségszerűen jár együtt az itt posztulált rögzítettséggel (ASSMANN 1999, 56). Az Ashworth nyomán fent elmondottakból következik, hogy az örökség konstrukciója kétségtelenül rögzítettség eredményez, amennyiben fogyasztásra kerülő termékekbe zárja a múltat, de a termelés folytonossága, a „kimeríthetetlenség” azt jelzi, hogy szó sincs végérvényes rögzítettségről. Ha az utóbbit a kanonizáció alapvető mozzanatának tekintjük, úgy az örökségalkotás elüt a hagyományok kanonizációjától.⁷ Például a világörökség listáján

⁶ Érdekes, hogy míg Ashworth itt olyan száraz – szinte rideg – precizitással adja elő a közép-európai városok örökségiparának, kulturális turizmusának szükséges előfeltételeit, hogy már-már egy, a siker kulcsát átnyújtó „civilizátornak” tűnhet, maga is tisztában van azzal (sőt, alaposan ki is fejti), hogy a projekt az érintett helyek történelmi és jelenkori bonyolultsága miatt számos nehézségbe ütközik. Érdemes bővebben idéznünk, hogyan jut el az emlékezet és a történelem témájától az örökség racionális megtervezéséig: „a múlt nem törölhető ki az emberi emlékezetből, az örökösödést [inheritance] nem vehetjük el. A jelennek folytonosan újja kell teremtenie a múltat, hogy saját létezését megalapozza, s mivel oly sokféle, egymással versengő 'jelen' létezik, a múlt olyan erőforrást jelent, amelyet mindig konfliktusok hatnak át. A kérdés tehát az, hogy «miként használjuk a múltat?», nem pedig, hogy «használnjuk-e azt?» A szándékos, kollektív amnézia politikája hosszú távon sosem volt járható. Az intellektuális és morális dilemma végül is a menedzsment világigbb, de éppen ezért könnyebben megoldható problémájában oldódik fel.” Ashworth: Realisable potential but hidden problems, i. m. 63–64.

⁷ Olick és Robbins az emlékezet instrumentális megőrzését tekinti az „örökségmozgalmak” jellemzőjének, míg a „felelevenítő mozgalmakat” az instrumentális *változáshoz* sorolja. Mindkettőt elkülöníti a kanonizált, folyto-

szereplő objektumok köre nem egyszer s mindenkorra meghatározott, hanem bővíthető a szervezet által megszabott logika, szabályrendszer alapján. Itt, az UNESCO esetében tehát inkább az a logika tekinthető hosszabb-rövidebb távon állandónak, amely a tárgyi bővülést determinálja. Másutt az a körülmény, hogy az örökség terelése során a változó fogyasztói igényekhez lehet és kell igazodni, inkább a naprakész alkalmazkodásnak, képlékenységeknek, nem a szabályok állandóságának kedvez. Továbbá, a szabályrendszerek, logikák között váltani is lehet: ami az örökség értelmezésének és alkalmazásának egy adott szintjén nem minősülne örökségnek, azzá tehető egy másikon; sőt, átfedés, átjárás is lehetséges a szintek között.

A TUDÁS INTÉZMÉNYEI

De hogyan válaszolnak a tudományok az örökség kihívására? Esetenként változik, hogy saját diszciplináris kereteik között tárgyalják-e a témát vagy egyeztetnek egymással, netán valamiféle átfogó „örökségtudomány” felé lépnek tovább. Az örökségre vonatkozó tudás a maga intézményes formáit is megtalálja a különböző szinteken: az alábbiakban e folyamat két, több szempontból is eltérő példáját vizsgáljuk meg.

A kulturális örökség tudományos intézményesülése Franciaországban, 1990-ben történt meg az Örökség Nemzeti Főiskolájának (École nationale du patrimoine, ENP) létrehozásával. Ezen intézmény elsődleges feladata olyan – ugyanebben az évben meghatározott fogalommal „örökségkonzervátornak” nevezett – szakemberek képzése volt, akik a kulturális örökség védelmének valamely területén (levéltár, régészet, történeti műemlékek, listán szereplő védett emlékek, múzeum, tudományos, technikai és természeti örökség, közigazgatás stb.) dolgoznak, és szeretnének az – addig nem létezett – örökségvédelemre specializálódni. Így öltött formát az a – részben személyre szabott – továbbképzés, melynek keretében mintegy ötszáz „örökségkonzervátort” képeztek ki az elmúlt másfél évtized alatt. 1996-ban az ENP-hez csatolták a képzőművészeti restaurátorképzést, ahol – a konzervátorképzéstől eltérően – érettségizett fiatalokat (20–30 éves korosztály) oktatnak; az elmúlt csaknem tíz évben mintegy háromszázat.

Az ENP neve 2001-ben INP-re, azaz az Örökség Nemzeti Intézetére (Institut national du patrimoine) módosult, ami kifejezi azt a mindinkább nyilvánvalóan politikai célt, hogy kialakuljon az örökségvédelemnek egy olyan oktatási csúcsszerve, mint a politikus- és diplomataképző ENA, a híres francia Közigazgatási Főiskola (École nationale d'administration). Az Intézet megnevezés széles körű kutatási munkát feltételez, a számos közös szeminárium és tanfolyam pedig – a francia központosító hagyományoknak megfelelően – egységesíti a párizsi és vidéki „örökségkonzervátorok” fogalmi bázisát és megőrző technikáit, valamint centralizálja az örökségvédelmet. Mindez azzal is jár, hogy kialakul egy megfogható, az állam által elismert és finanszírozott örökségtudomány, vagy legalábbis annak az illúziója.

Az intézményesülésről szóló másik példánk, az *International Journal of Heritage Studies* című folyóirat, önmeghatározása szerint az örökség problematikája által érintett,

nos érvényességet képviselő kulturális megőrzéstől, és az irrelevánssá, érvénytelenné vált múltat kiküszöbölő kulturális változástól, valamint a tehetetlenségből adódó megőrzéstől és változástól. Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezet” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 1999. szept. (37.) 37.

különböző diszciplínákhoz tartozó tudósok és gyakorlati szakemberek kontribúcióira és érdeklődésére egyaránt számít, és büszkén hirdeti, hogy a témában „a” tudományos, szakmailag ellenőrzött folyóirat szerepét tölti be („the academic, refereed journal”), nyilván az idevágó egyéb sajtótermékek sokaságában. Ezt a mértékadó rangot akár a mögötte álló több mint tíz évre visszatekintve is magának tulajdoníthatja a Taylor & Francis csoporthoz tartozó Routledge kiadónál, 1994 óta évi öt alkalommal, összesen mintegy ötszáz oldalon megjelenő, számonként 5-7 tanulmányt, illetve recenziókat közlő lap. A kicsi, jelenleg kétszemélyes, angliai szerkesztőség (Peter Howard, Bournemouth University; Myra Shackley, Nottingham Trent University) mögött tanácsadóként imponáns nemzetközi szerkesztőbizottság áll. Ahogy maga a folyóirat angol nyelvű, úgy ebben is az angolszász jelenlét dominál, miközben az összetételben túlrögződik a brit (6), az európai (5), ebből egy orosz és egy horvát, és az észak-amerikai (4) tagok számszerű egyensúlyára való törekvés, valamint az az igény, hogy Ausztrália, Ázsia, Afrika és Dél-Amerika kontinense is kapjon képviselőt (jóllehet ez csupán 1-1 tagot jelent). Feltűnő azonban, hogy a bizottságnak nincs francia tagja, és a szerzők között is csak elvétve akad ilyen.

Érdeklődési körét már indulásakor igen széles körben adta meg a lap: „Az örökség változatos területe a múzeumban őrzött esztétikai objektumtól a természeti parkban őrzött vadvilágig terjed. A cikkek a múzeumokról és a turizmusról szóló tanulmányokat tartalmaznak, érintik az örökség elméletét és történetét, a konzerválás és restaurálás technikáit, a jogot, a kulturális tanulmányokat, az interpretációt és a design-t.” Túl azon, hogy a szándék megfogalmazói bizonyára úgy gondolták, ez a széles profil hosszabb távon kedvezni fog a lap iránti szerzői és olvasói érdeklődésnek, alapállásuk arról is tanúskodik, hogy az örökség tudománya éppoly tágra nyitja a kapukat, amilyen óriási területet az örökség fogalma maga is átfog.

A cikkek sorozatából még ma sem az olvasható ki, hogy önálló módszertan által meghatározható szupertudomány kerekedett volna az örökség körüli interdiszciplináris vizsgálódásokból. Inkább az érdeklődés tematikai rokonsága, a témakörben felhalmozódott szakirodalom, a belőle adódó elméleti viszonyítási pontok közös ismerete, az empiriában való alkalmazásuk és szembesítésük, valamint egyfajta, a megközeleltésben, elemzésben begyakorolt *know how* egyesíti az itt publikáló, tudományos és intézményi kötődésük szerint vegyes szerzői gárdát. A szakmai minimum és kiindulópont ebben a közegben rendszerint az a felfogás, hogy az örökség nem valamiféle, az örökös aktivitása nélkül is létező hagyomány, hanem mindig tudatos konstrukció, és ennek fényében a múlt nem önmagában, hanem jelenkori felhasználásában kutandó, legalábbis ezen a szakterületen.

Ez önmagában még közhely is lehetne, azonban az esettanulmányok, melyek valóban a világ legkülönbözőbb részeiről hozzák az egyes, konkrét örökségi helyszíneken formálódó megőrzési, bemutatási gyakorlatoknak, terveknek, irányítási technikáknak, az örökségesített kultúra produktumainak ismertetéseit, túlmutatnak a bevett sémákon, és rendre izgalmas újdonságokkal szolgálnak. S még valami: mindinkább érezhető bennük az a tendencia, mely az örökségvédelemben eredendően részt vevő szakmák (pl. a lap profiljában említett restaurálás) számára kedves témáktól elmozdulva az örökség társadalmi használatáról – mégpedig társadalomtudományi orientációval – szerzett és feldolgozott tapasztalatok összegyűjtése felé mutat. A folyóirat számai közül nem mindegyik képez tematikus egységet, de évről évre előfordul egy-egy ilyen. 2005-ben például az észak-európai kultúrtájakkal foglalkozó „Northern Perspectives

on Landscape Heritage” című szám, melynek jelentőségét fokozta, hogy az örökség kutatásának élő klasszikusa, David Lowenthal összegezte záró tanulmányával, a természeti és a kulturális örökség iránti megközelítések hasonlóságait és különbségeit elemezve (LOWENTHAL 2005).

Az egy évvel korábbi, 2004-es tematikus számban pedig az a gyakorlati (egyben társadalomtudományi horderejű) kérdés került napirendre, hogyan lehetne a kulturális örökség által hozzájárulni a halmozottan hátrányos helyzetűek felemeléséhez. Ez nem egészen új igény: már az 1970-es években jelentkező demokratikus múzeum-konceptiók, így az ökomúzeumok és a „közösségi alapú” örökségprojektek is hasonló célokat tűztek ki. Az ökomúzeumok mozgalmán most épp azt lehet számon kérni, vajon „még mindig szívükön viselik-e a kulturális demokrácia ügyét?”⁸

A lapról szóló ismertetőnkkel azzal a véleményünkkel zárhatjuk, hogy egyrészt fontos intellektuális kontribúciót biztosít az örökségvédelem (és -építés) gyakorlatához, ezen a téren új modellek kikísérletezéséhez ad ötleteket és támpontokat, az egyedi tapasztalatokról szóló információkat egy nemzetközi térben teszi elérhetővé, másrészt az örökség gyakorlatán túllépve, önmagában is érvényes elméleti tudást formál és rendszerez.

A kulturális örökség tudományos intézményesülése tehát több formában és szinten zajlik. A mind több nemzeti szerveződés követni látszik a nemzeti hagyományt és az adott országra jellemző államigazgatási technikákat, ahogy azt a francia Institut national du patrimoine esetében láttuk. Az INP és az 1984-ben létrehozott English Heritage elnevezésű szervezet céljai és felépítése közti különbségekben az intézményesülés céljának eltérései is megfigyelhetők. Ez utóbbi ugyanis nem az örökségvédők képzésére helyezi a hangsúlyt, hanem a történeti örökség társadalmisítására. Bár a kulturális örökség nemzetközi intézményesülésének *par excellence* képviselője az UNESCO, de emellett megjelennek a tudományá szerveződés hálózatos, nemzetek feletti formái, amire az *International Journal of Heritage Studies* példáját mutattuk be.

AZ ÖRÖKSÉGFOGALOM KÖZÉP-EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA

Az „örökség” helyi, regionális és nemzeti szintjét összekötő logika európai szinten is érvényesül: az Európai Unió tagállamai a kulturális közösségen belüli sokszínűséget hirdetik, ennek jegyében léptek és lépnek kapcsolatba a felvételüket kérő, csatlakozni készülő országokkal. Az európai ajánlások az adott országból nézve – a nemzetközi kulturális trendhez való igazodás szempontjából, a sikeres csatlakozás reményében – követésre érdemesnek tűnnek. Míg a hagyományokat és az identitást tekintve a „közös Európa” a pluralitást élteti, az „örökség” a mechanizmus, a diskurzus terén uniformizál. A mechanizmusnak önmagában nincsen pártpolitikai töltése, ami megkönnyíti az átvételét a csatlakozás előtt álló országokban.

A közép-európai országoknak kodifikálniuk kellett a kulturális örökséget, ha az Európai Közösség jogi, tudományos, politikai stb. elvárásainak meg akartak felelni. Azon-

⁸ *International Journal of Heritage Studies*, 2004 (10), 1. *Special Issue: Heritage and Social Inclusion*. Innen I. különösen: Newman, Andrew – McLean, Fiona: Editorial (3–10.); Pendlebury, John – Townshend, Tim – Gilroy, Rose: The Conservation of English Cultural Built Heritage: A Force for Social Inclusion? 11–31. A fent idézett hely: Davis, Peter: Ecomuseums and the Democratisation of Japanese Museology. 96.

ban a fogalom bevezetése nem feltétlenül jelentette a vele járó társadalmi gyakorlat létezését, átvételét: inkább a kommunizmus utáni nemzetépítés céljait szolgálta.⁹ Különös paradoxont eredményez, hogy a nemzetépítés e szakaszában próbálták átvenni azt a kulturális diskurzust, mely az egyszer már jobban kiépült, mára pedig fellazultabb nemzetfogalommal rendelkező országokban alakult ki. Ha Nyugaton az 1960-as évektől kezdve a modern társadalom kapitalista változatával szemben kívánták örökséggé formálni a veszendő hagyományokat, emlékeket, Közép-Európában a modernizáció szocialista verzióján átlépve indultak a korábbi kultúra nyomába, miközben a nyugati gazdasági modell felé is haladni próbáltak. Az átvétel kísérletének pillanatában a nyugati örökség-gépezet lassan elérte teljesítőképességének maximumát, saját túltermelési válságát – a fogyasztókban, vagy legalábbis a szkeptikus megfigyelőben csömört keltett, hogy szinte minden örökséggé válik.¹⁰

A közép-európai térségben a szocializmus utáni nemzetépítéshez kapcsolódó „hagyományélesztés” túl – amelynek, ne feledjük, már a „szocialista hazafiságban” megvoltak az előzményei – az etnikai konfliktusok, leszámolások, kitelepítések története adott sajátos színezetet az örökség problémájának. Gondoljunk csak a lengyelországi zsidó és német hagyaték pusztulására, kisajátítására (s ezzel összefüggésben akár a nemzeti keretbe való beillesztésére, feloldására is), valamint az utóbbi időben zajló helyreállításukra, újra-elsajátításukra (BRENCZ 2004); vagy az isztriai félszigetre, ahol az antropológus Frykman szerint a nemzetállami kötöttségekből kulturális és gazdasági értelemben kibújó régió – egyfajta poétikus jelentésadással eufemisztikus gesztust téve – úgy értelmezi át etnikai küzdelmekről tűzdelt történelme során felhalmozódott gazdag materiális emlékanyagát, mint a nemzetiségek békés egymás mellett élésének régi eredetű bizonyítékait, míg önmagát a multikulturalizmus követésre érdemes példaképeként állítja be (FRYKMAN 2004).

Nem célunk, hogy e helyen részletesen bemutassuk az örökség magyarországi recepciójának történetét, csak az erre vonatkozó tanulmányainkból következő legfontosabb állításokat szeretnénk megfogalmazni (ERDŐSI 2001). Mint említettük, a fogalom közép-európai jelentkezése elválaszthatatlan volt a világméretekből hódító trendtől, és az európai csatlakozás kulturális kívánalmaitól. A fogalom a Horn-, majd az Orbán-kormány alatt jelent meg a magyarországi politikai életben. Amit az előbbi kezdett meg a Kulturális Örökség Igazgatóságának megalapításával, a gondolat beemelésével a milicentenárium megemlékezések retorikájába, valamint az 1997-es kulturális törvénybe, annak az utóbbi stratégiai jelentőséget adott a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának létrehozásával, a 2001-ben hozott kulturális örökségvédelmi törvénnyel és a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal ebből következő felállításával (ERDŐSI 2002). A kezdetek szórványos és laza szóhasználata után először próbálta definiálni az „örökség”-et, jöllehet csupán az új központi hivatal szemszögéből, a megelőző szakmai előkészítést nagyrészt megkerülve, és a szellemi örökség problémáját eleve hanyagolva kísérelte ezt meg. A Millennium alatt, majd a kormányzati ciklus végén, a választási propagandában saját arculatának, önreprezentációjának lényeges elemévé tette.¹¹ Hogy a

⁹ Vö. Niedermüller Péter: A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban. *Századvég* 2000. tavasz. 91–109.

¹⁰ A közép-európai országok világörökségi jelöléseivel részletesen foglalkoztunk másik tanulmányunkban: Erdősi, Péter – Sonkoly, Gábor: Levels of National Heritage Building in Central Europe since 1990. Purchla, Jacek (ed.): *International Cultural Centre Cracow. January December 2003. Yearly No. 12.* Kraków, 2004. 11–19.

¹¹ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az örökségfogalom felé leghamarabb nyitó műemlékvédelmen belül ne a szakmai tájékozódás, hanem mindjárt a politikai akarat dominált volna a recepció *korai* szakaszában,

fogalom a „szociálliberális” és a „polgári” kormány számára egyaránt használhatónak bizonyult, továbbá hogy a létrejött apparátus (minisztérium, hivatal) egy újabb kormányváltást is túlélt, arra enged következtetni, hogy az „örökség” alap gondolata, kezelésének mechanizmusa *apolitikus* oly értelemben, hogy ellenkező politikai erők egyaránt alkalmasnak találhatják sajátos üzeneteik kifejezésére, illetve a nemzeti konszenzus valamely, általuk elképzelt formájának alátámasztására, nem utolsósorban az európai integrációnak a kultúrpolitika intézményeiben való előkészítésére.

Nehéz felmérni, hogy a millenniumi (s korábban a millicentenáriumi) ünnepségek betöltötték-e a nekik szánt, nemzeti identitást erősítő szerepet – valamivel könnyebb lenne az ünnepségek konkrét eseményeit, s talán az azóta kialakult emlékezetüket körüljárni. A Millennium, ami a nemzeti identitáspolitikában és a kulturális diplomáciában számottevő eseménysort involvált, nem tette könnyebbé az örökség elméleti és jogi definícióját. A pillanat túl különleges, rendkívüli volt ahhoz; a fogalom könnyen adódott, gyors és könnyű alkalmazásra talált. Ami az örökség konstrukciójának különböző szintjeit, a helyi változatokat illeti: a millenniumi pályázatok, a megemlékezés szisztémája elvileg bátorította ezeket, de azon az áron, hogy máris a nagy egész, a nemzeti kontextus alárendelt részévé, a központi szándék helyi megfelelőjévé tette őket. A Millennium az örökségvédelmet a megemlékezés körébe vonta: bár a nagy évforduló igen ritka alkalmat adott a nagyszabású kiállítások rendezésére, a műemlékek jelképes értékű válogatáson alapuló (ennyiben mindenképpen szisztematikus) helyreállítására, mindez voltaképpen elterelte a figyelmet egy magyarországi örökség-fogalom alapos kidolgozásáról. A millenniumi örökség-projekt véget ért, a fogalom és az új szakapparátus megmaradt – vajon mi jön ezután? Elég erőt merítettek-e a helyi kezdeményezések ebből az egyedi alkalomból, hogy a „szürke hétköznapokban” is kitartanak? A turizmus időközben hatást gyakorolt a helyi örökség kialakítására: Győr újra felfedezte barokk potenciálját, Gödöllőnek a Habsburg dinasztiáról van mondandója, amely az Erzsébet királyné által lakott palotában testesül meg – hosszan folytathatnánk a listát. A „totális muzealizáció”, a „minden örökség” állapota Magyarországon szerencsés módon nem következett be – a határon túli magyarok körében értelemszerűen még kevésbé, bár a kulturális javak védelmének helyzetével kapcsolatban ismert okokból nem a szerencsét kell emlegetni. Hasznos-e a kulturális örökség gondolata a határon túli magyarság kultúrájának fenntartása és megújítása szempontjából? Arra látunk példákat, hogy a magyarországi kormányok határon túli magyar épületek felújítását támogatják, s hogy e köré a határ mindkét oldaláról szakértelem szerveződik, az viszont aligha várható, hogy kisebbség és többség közös erőfeszítést tennének történelmük közös pontjainak bemutatására egy-egy örökség-projektben, hiszen inkább a terek valós és szimbolikus megosztottsága jellemző a határokon túl.

A fogalom hazai alakulásának politikai történetéből érdemes még két momentumot felidézni, amelyek ismét csak azt igazolják, hogy a terminus a kormányváltások ellenére is tartja magát: a státustörvény, illetve a kulturális örökségvédelmi törvény módosítását. Az örökség-diskurzus a határon túli magyarság anyaországához való tartozásának kérdésével kapcsolódott össze, mikor a státustörvény (2001) módosítására a kormányváltást követően, 2003-ban sor került. Míg a 2001-es jogszabály, preambulum szerint, az „egységes magyar nemzethez való tartozást” kívánta biztosítani, módo-

az 1980-as évek második, az 1990-es évek első felében. Erről részletesebben I. Fekete Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények című tanulmányát a *Világosság* e számában.

sított változata már „a magyar kulturális örökséghez való kötődést” tekintette „a magyar nemzethez való tartozás” kifejeződésének.¹² Vagyis, a nemzeti egység koncepciója – még ha területi vagy jogi egyesítést nem is jelentett, és tartalma voltaképp homályos maradt – 2003-ban már túl direktnek, a szomszédos országok érzékenységét sértőnek tűnhetett, ezért elhagyták a szövegből, és a határon inneni és túli magyarok közös kulturális örökségének gondolatával váltották fel. Csakhogy a „kulturális örökség”, az összetartozásnak ez a gyengített, óvatosabb megfogalmazása éppoly bizonytalan volt, mint az „egység” – ami nem is meglepő, ha visszatekintünk az örökség magyarországi definíciójának hiányosságaira.

A nemzeti kulturális örökség fogalmának alkalmazása a módosított státustörvényben, amely a határokon belül és kívül élő magyarok egységét hivatott kifejezni, a nemzetépítésnek a trianoni békeszerződés óta megoldatlan problémájára kínált egyfajta megoldást: arra tudniillik, hogy a magyar állam és a nemzet, az *ország* és a *haza* (pátria) területileg nem esik egybe. Az ország és a haza úgy is értelmezhető – az örökség kategóriáit használva –, mint a nemzeti lét kézzelfogható (*tangible*, „anyagi”) és szellemi (*intangible*) aspektusai.

Nehéz lenne megjósolni, hogy a *haza* illetően összekapcsolása a *kulturális örökséggel*, amely már önmagában is igen problematikus, betöltheti-e az *ország* és a *haza* közötti, régóta létező űrt, vagy csak átmeneti megoldást kínál a nemzet részeinek integrációjára. A kulturális örökség nacionalizálása azt a kérdést veti fel, vajon érdemes-e újra átgondolni a *patria* és a *patrimonium* közti kapcsolatot, amely etimológiai szempontból oly egyértelműnek tűnik.

2005-ben az örökség újra téma lett a magyar parlamentben: négy évvel a kulturális örökségvédelmi törvény elfogadása után került napirendre annak módosító javaslata. Részletes vitája már írásunk lezárása előtt véget ért, így bár a törvényről szóló zárószavazás még nem történt meg, a vita legfontosabb tanulságainak összefoglalása így is megelőlegezhető.¹³ A javaslatot benyújtó kulturális minisztérium az örökségvédelmi hivatal véleményére támaszkodva, széles szakmai és társadalmi egyeztetésre hivatkozva, azzal indokolta a módosítást, hogy szükség van néhány új fogalomra, melyek a törvényben eddig tisztázatlan területeket fednek le, és olyan eljárásokra, melyek az örökségvédelem hatékonyságát fokozzák. A fogalmak közül itt, mint legérdekesebb fejleményt, csak azt emeljük ki, hogy a javaslat mind a nemzeti emlékhely, történeti emlékhely, mind a világörökség kategóriáját beemeli a törvénybe. Az általános vitában a szakmai síkról két okból is a politikaira terelődött a vita. Egyrészt, ellenzéki képviselők azzal érveltek, hogy a mai kormánypártok (MSZP, SZDSZ) tagjai a 2001-es törvény vitája során ellenzéki pozícióból még kifogásolták, hogy a tervezett örökségvédelmi hivatal túlzott állami centralizációt teremt (mivel integráció címén a műemlékvédelmet, a régészetet és a „kulturális javak”, pl. a műtárgyak védelmét egyesíti), vagy épp működésképtelen lesz, most tehát, ugyanazon törvény módosítását előterjeszt-

¹² 2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról, 1. §: „a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata biztosítása végett”; 2003. évi LVII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény módosításáról, 1. §: „a szomszédos államokban élő magyarságnak a szülőföldjén való boldogulásának, Magyarországgal való kapcsolatai fenntartásának, magyar nemzeti azonosságtudata megerősítésének, valamint a magyar kulturális örökséghez való kötődésének, mint a magyar nemzethez való tartozása kifejezésre juttatásának érdekében”.

¹³ Összefoglalónkat a parlamenti jegyzőkönyvnek a 2005. május 24-i, 30-i, június 14-i ülésekről (228., 230., 237. ülésnap) készült anyaga alapján készítettük.

ve, ellentmondásba kerülnek önmagukkal. Ezt a kormánypárti felszólalók azzal hártották el, hogy bár akkori véleményüket most sem tartják semmisnek, az eltelt idő igazolta a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal működőképességét, így jelenleg csak kisebb kiigazításokra van szükség a hatékonyság érdekében, és saját (ügyszólván konzervatív) belátásuknak azzal igyekeztek bizonyosságot adni, hogy jobb egy létező intézményrendszeren javítani, mint teljesen újat kreálni.

A másik, ennél élesebb politikai konfliktus a törvénymódosításnak a műemléki listát tartalmazó melléklete körül alakult ki. Az ellenzék a kormány „bevételi kényszerével” magyarázta a törvénymódosítás szándékát, számos, a védelmet jelentő listáról levett műemlék privatizációját róttá fel a kormánynak. Annak ellenére, hogy „társadalmi nyomásra” ezek a változtatások fennakadtak a kulturális és sajtóbizottság rostáján, és a parlament elé vitt javaslatba már nem kerültek bele, az általános vitában még vihart kavart a téma. A kormánypárti felszólalók visszautasították a „bevételi kényszer” vádját, de azt a lehetőséget, hogy műemlékeket privatizáljanak – örökségvédelmi kontroll mellett – nemzetközi példákra, technikákra hivatkozva továbbra is fenntartották. A téma a közvagyon privatizációjával kapcsolatos kölcsönös vádakát gerjesztett, szóba került továbbá a kulturális tárca költségvetésének, a nemzeti örökség program támogatási összegének csökkentése, az Árpád-kori kistemplomok felújítási programjának leállítása, a minisztérium örökségvédelemért felelős osztályainak felszámolása és más kulturális politikai ügyek. Ezek a hullámok csak a részletes vita idejére csitulnak el: akkor a vitában újra a szakmai érvek kerültek előtérbe.

A törvénymódosítás és a parlamenti vita új fejleményei alapján finomítható a „kulturális örökség” pártpolitikai semlegességéről fentebb kifejtett nézetünk. Valóban, a nemzeti kulturális örökség semleges, pártokon túli kategória, de ahogy már jeleztük, inkább abban az értelemben, hogy azok jelenleg egyaránt elfogadják, vitaalapnak tekintik, sőt, a kormányra került volt ellenzék az örökségvédelmi hivatalt és törvényt akkor is megtartja, mikor módosítást terjeszt elő: az új fogalom és intézmény tehát a politikai szerepcseré ellenére is stabilizálódott négy év leforgása alatt. Ez elvileg felveti egy, az örökségfogalom keretében, a nemzeti kultúráról kialakított konszenzus esélyét. A közelmúltban lezajlott parlamenti vita összecsapásainak politikai témái, taktikai, retorikai érvei (melyek itt a kultúra állami finanszírozása, a kultúrpolitika folytonossága vagy éppen a privatizáció kérdéseire irányultak) azonban újra figyelmeztetnek arra, hogy kiélezett helyzetekben a nemzeti (vagy társadalmi) érdekre való, esetleg parciális érdekeket is rejtő hivatkozás az „örökség” terepnumát csatamezővé teheti. Így hosszabb távon a „nemzeti kulturális örökség” használatán belüli ingadozásokra számíthatunk a konszenzus és a megosztottság két véglete közt, a konkrét szituációknak (választási kampányok, költségvetési viták, a kulturális diplomácia eseményei, megemlékezések stb.) megfelelően – aminek időről időre már most is tanúi vagyunk.

A fogalom magyarországi adaptációjának kedvezett volna, ha a nyugati példák nyomán számolt volna az „örökség” elburjánzásával, a túl sokat magába sűrítő fogalom kiüresedésével, és mielőbb definiálni próbálta volna azt. A politika legmagasabb szintjén azonban váratott magára az örökség definiálása; közben a fogalom használatban volt, tehát tág lehetőség nyílt arra, hogy a gyakorlat definiálja. A politikai szándék hamarabb vezette be az örökség fogalmát, minthogy az gyökeret vert volna a tudományokban és szélesebb intellektuális vita alakulhatott volna ki körülötte: ez annak ellenére várat magára, hogy a „nemzeti örökség” törvényi meghatározását célzó egyre intenzi-

vebb kodifikációs folyamat számos tudományterületre (művészettörténet, műemlék-védelem, régészet, néprajz, történelem stb.) gyakorol jelentős hatást.

Az „örökség”, mint láttuk, olyan koncepció, amelytől tudományos szakmák intézményrendszere, felügyelete, hierarchiája függ, a hagyományos szakterületek összefoglalását és átrendezését veti fel. 2002 végén a Teleki László Intézet Közép-európai Tanulmányok Központjában kerekasztal-beszélgetést szerveztünk, melyre a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal munkatársain kívül az érintett szakmák néhány prominens képviselőjét is meghívtuk. Bár magától értetődőnek látszott, hogy a hivatali és a tudományos, illetve közgyűjteményi szféra szempontjai ütközni fognak, nem ez határozta meg a vita hangulatát. A legemlékezetesebb hozzászólások inkább a következők voltak: miképpen vehetnének részt nem-állami szereplők az örökség kezelésében egy kevésbé centralizált rendszerben; indokolt-e valamiféle „örökségtudomány”, egyetemi oktatás, publikációs gyakorlat kialakulása; tartható-e az a helyzet, hogy az örökség fogalomrendszere a *közösség* (és tegyük hozzá, az *identitás*) olyan, immár több mint harminc évvel ezelőtt kimunkált terminusain nyugszik, amelyeket a mai antropológia és néprajztudomány már megkérdőjelez.¹⁴

Az „örökség” *aktoraival* úgy vagyunk, mint az autenticitással, aminek a tudományok kritériumokat szabnak, míg az attrakciók iránti kereslet a semmiből is elővárásolja: az aktorok hitelessége lehetne a produktumok (egyik) próbaköve is. Hogy kell-e, lehetséges-e és létrejön-e olyan „örökségtudomány”, amely önértelmezésében, módszertanában konzekvensebb annál, semhogy csupán az őt megelőlegező tudományágak ismerethalmazából ötletszerűen szemezgető hibridet alkosson: ez a probléma szintén nagyobb vitát kívánna, mint amilyen a magyar kulturális örökségvédelmi törvény előkészítése során történt. Az örökség problémakörére reflektáló tudományosságnak csupán különböző, egymást hézagosan kiegészítő elemei léteznek Magyarországon. A műemlékvédelem körében már a nagy politikai sikertörténet előtt megkezdődött a fogalom recepciója. Az Európai Folklor Intézet 1996-ban jött létre azzal a céllal, hogy a „hagyományos kultúra” és a „folklore heritage” védelméről, revitalizációjáról, terjesztéséről dolgozzék; kiadta az első, immár nem műemléki érdekű, örökséggel kapcsolatos tudományos folyóiratot.¹⁵ Az antropológiában konferenciák szerveződtek a turizmus köré, az örökségi turizmust is beleértve (KALOCSAI 1998). Tanulmányok születtek az örökség településfejlesztő szerepéről.¹⁶ A Közép-Európa Egyetemen (CEU) 2003-ban hirdettek pályázatot az egyes országok kulturális és örökség-politikáinak feltérképezésére.¹⁷ Az elmúlt fél esztendőben pedig két olyan kötet is megjelent, amelyek tudományos igénnyel mutatták be a fogalom aspektusait.¹⁸

¹⁴ A beszélgetés összefoglalása: Fekete Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények, i. m.

¹⁵ Az European Folklore Institute kiadványai közül I. Hoppál, Mihály – Csonka Takács, Eszter (szerk.): *EFI Communications*, Budapest (kilenc szám, 1999-től kezdve), valamint *Hungarian Heritage* (1–3. kötet.)

¹⁶ Czene Zsolt: A kulturális örökség területfejlesztési megközelítése. *Tér és Társadalom*, 2002: 4. 25–38.; uő: Kulturális örökség a szentesi kistérségben. *Falu Város Régió*, 2002: 4. 9–13.; uő: Pusztuló falvak – teremtet élet: kulturális örökség és regionális megújulás. In Mezei Cecília (szerk.): *Évkönyv, 2002*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 2002. 353–370.

¹⁷ CEU Center for Policy Studies, az *International Policy Fellowships* program (2004) részeként: *Cultural Policies and Cultural Heritage*.

¹⁸ Erdősi – Sonkoly (szerk.): *A kulturális örökség*, i. m.; György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. Mindkét kötet ismertetését l. a *Világosság* é. számában.

Mit hoz a jövő? Előbb-utóbb Magyarországon is bevezetik az örökségi képzést a felsőoktatásban (túl a szakmai továbbképzéseken, a gimnáziumok helyi tantervei mellett). Itt nem csak az a kérdés, hogy milyen hatalmi és szakmai érdekek fognak dönteni a tanítás szervezeti feltételeiről és tematikájáról, hanem ennek megfelelően az is, hogy milyen tudással rendelkeznek majd azok az emberek, akik már nem „áttanulással” válnak szakértővé – mint a műemlékesek, régészek, művészettörténészek és mások az örökség elterjedésének kezdetén –, hanem már „heritage expert” mivoltukról kapnak diplomát. Még ha nem is következik be egykettőre, hogy frissen végzett örökség-szakosok tódulnak a munkaerőpiacra, mint Olaszországban, ahol a közelmúltban gombamód szaporodtak a „kulturális javakból” diplomát adó képzési formák, látnunk kell azt a szakadékot, amely ott a klasszikus diszciplinákat művelő tudósok és az új szakemberek között nyílik (DELL'ORSO 2004).

ZÁRSZÓ HELYETT

Az örökség szó súlyos tartalmi túlterheltségtől szenved, ezért szívesen javasolnánk minél mértéktartóbb használatát. Nem gondoljuk azonban, hogy egy szó elvetésével bármi változna azon társadalmi igények körül, amelyeket eddig kifejezett. Ráadásul az örökség-fogalom esetében nem pusztán terjedésről van szó, hanem arról is, hogy már-már a kultúra fogalmának a helyére pályázik. A kultúra és a kulturális örökség fogalmának összevetése pedig felhívja a figyelmet a kultúra fogalmának konstruáltságára, történetiségére. A fentiekben a kulturális örökség fogalomtörténetét próbáltuk vázolni, amelynek különös nehézségét kortárs és ebből adódóan állandóan változó jellege adja. De vajon könnyebb-e ez a feladat a kultúra fogalomtörténetének esetében, ha azt a XIX. századi német romantika által megfogalmazott és a nyugati tudományosságban széles körben elterjedt, eredeti értelmét módosulásai közepette is megőrző formájában értjük?

Tanulmányunkban abból indultunk ki, hogy mit fed le a „kulturális örökség”. A meghatározással azonban egy másfajta logika szerint is próbálkozhatunk: melyek azok a fogalmaink, amelyeket az örökség fogalma behelyettesített? Szemmel látható ugyanis, hogy a „kulturális örökség” a kultúra fogalmát váltja fel mind a tudományos, mind a politikai diskurzusokban és intézményesülésben (l. Magyarországon a Művelődési és Közoktatási Minisztérium névváltoztatását, átalakulását Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumává). A példák folytathatók: „népi kultúrából” a „nép tárgyi és szellemi kulturális öröksége” lesz, a történelemben a mentalitás- és kultúrtörténetet rendezi át az új fogalom. E jelenségek kapcsán felmerül a kérdés, miért nem érjük már be régi fogalmainkkal, miért kell melléjük tennünk minduntalan az „örökséget” is? Vajon arra utal-e az örökség fogalmának elburjánzó használata, hogy kortárs társadalmaink, melyek közösségként kívánják láttatni magukat, melankolikusan kompenzálják azt az el nem végzett gyászunkat, mely feloldaná a virtuálisan, valamint a konzerválás és az emlékezés technikái által még reprodukálható, de valójában végérvényesen elvesztett múltjuk iránt érzett fájalmukat?

IRODALOM

- ASHWORTH, Gregory J. 1996. Realisable potential but hidden problems: a heritage tale from five Central European Cities. In Purchla, Jacek (ed.): *The Historical Metropolis. A Hidden Potential*. Cracow: International Cultural Centre.
- ASSMANN, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- BABELON, Jean-Pierre – CHASTEL, André 1980. La notion du patrimoine. *Revue de l'art*.
- BRENCZ, Andrzej 2004. A német kulturális örökség elsajátítása. Közép-Oderamenti etnológiai kutatások. In Erdősi – Sonkoly (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan.
- UNESCO 1972. *Convention concerning the protection of the world cultural heritage and natural heritage*.
- DELL'ORSO, Silvia 2004. Régi és új főszereplők. In Erdősi – Sonkoly (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan.
- ERDŐSI Péter 2001. A „kulturális örökség” recepciójának kezdetei Magyarországon (1997–2000). In Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- ERDŐSI Péter 2002. A kulturális örökségvédelmi törvény vitája a magyar parlamentben. In Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest: TLA.
- FRYKMAN, Jonas 2004. Hely, valami másnak. Egy kulturális képzetrendszer elemzése. In Erdősi – Sonkoly (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan.
- HARTOG, François 2003. *Régimes de l'historicité – Présentisme et expériences du temps*. Paris: Le Seuil.
- KALOCSAI Csilla 1998. Örökség, turizmus és a világháló. In Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- LENIAUD, Jean-Michel 1992. *L'Utopie française. Essai sur le patrimoine*. Paris: Menges.
- LOWENTHAL, David 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LOWENTHAL, David 2005. Natural and Cultural Heritage. *International Journal of Heritage Studies* (Special Issue: Northern Perspectives on Landscape Heritage), 11/1, 81–89.
- MAROSI Ernő 1996. Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása. In Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- UNESCO 1999. *Orientations devant guider la mise en oeuvre de la Convention du patrimoine mondial*. Paris: Centre du Patrimoine mondial.
- POMIAN, Krzysztof 2004. Nemzet és örökség. In Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan.
- POULOT, Dominique 1997. *Musée, nation, patrimoine, 1789–1815*. Paris: Gallimard.
- SAMUEL, Raphael 2004. A feltámadás ígézetében. In Erdősi – Sonkoly (szerk.): *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan.
- SONKOLY Gábor 2000. A kulturális örökség értelmezési és alkalmazási szintjei. *Régió*.